

Afb. 1. Joost van Attevelt, Een bedelnap met zilverbeslag (detail), circa 1670. Aquarel op papier, 220 x 340 mm. Het Utrechts Archief, Verzameling Van Buchell/Booth, inv.nr. 50.

Janjaap Luijt

Een bedelnap met zilverbleslag

In Het Utrechts Archief bevindt zich een afbeelding van een houten bedelnap met een zilveren beslag (afb.1).¹ Deze aquarel toont ook een kleiner napje, een speld en twee gouden penningen met een oog. Op stilistische gronden is deze 17de-eeuwse tekening toegeschreven aan de Utrechtse kunstenaar Joost van Attevelt (1621-1692). De door hem afgebeelde voorwerpen vormen een set van geuzenattributen, die tegenwoordig deel uitmaakt van de collectie van het Rijksmuseum.² Nader onderzoek naar de aquarel verschaftte aanvullende informatie over haar geschiedenis en de afgebeelde voorwerpen, alsmede over een tweede aquarel die zich in het Rijksprentenkabinet bevindt.

Geuzenattributen vinden hun oorsprong in de jaren zestig van de 16de eeuw, toen het calvinisme zich in de Nederlanden verspreidde en Filips II (1527-1598), koning van Spanje en landsheer van de Nederlanden, de ketters met straffe hand liet vervolgen. Deze strafvervolging lag vervat in plakaten (regeringsvoorschriften), die werden uitgevoerd door een kerkelijk gerechtshof, de inquisitie. Hoewel de inquisitie een kerkelijke instelling was, wist de Spaanse vorst de inquisitie te gebruiken als middel om de leenadel in zijn macht te beknotten en het koninklijk gezag uit te breiden. Tijdens de regering van Filips II groeide het verzet tegen de inquisitie. Dit verzet werd gesteund door edelen, die zich in hun positie bedreigd zagen door het

Habsburgse bestuur. Ter gelegenheid van de bruiloft van Alexander Farnese (1545-1592), de zoon van landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586), was begin december 1565 een groot aantal edelen aanwezig in Brussel. Enkelen van hen kwamen daar bijeen en sloten een verbond tegen de plakaten en de inquisitie. In het stuk dat zij opstelden, eisten zij het staken van de activiteiten van de inquisitie en het intrekken van de plakaten die de vrijheid van geweten aantastten. Het algemene verlangen naar verzachting van de plakaten leidde in de eerste maanden van 1566 tot enige honderden toetredingen tot het verbond.

Het Verbond van Edelen bood landvoogdes Margaretha van Parma vervolgens een smeekschrift aan, waarin haar gevraagd werd de vervolgingen te staken. Namens de aanwezige edelen legde Hendrik van Brederode, heer van Vianen en burggraaf van Utrecht (1531-1568), een verklaring af. De edelen verzochten afschaffing van de plakaten, meer tolerantie inzake geloofskwesties en bijeenroeping van de Staten-Generaal. Volgens de overlevering zou bij de aanbidding van het Smeekschrift de koningsgezinde Karel, graaf van Berlaymont (1510-1578), lid van de Raad van State en stadhouder van Namen, Margaretha hebben gerustgesteld met de woorden: *Ils ne sont que des gueux!*³ Enkele dagen na de aanbidding van het Smeekschrift organiseerde Hendrik van Brederode in Brussel ten huize van Floris van Pallandt, graaf

Afb. 2. Anoniem, *Geus en twee geuzenpenningen, tweede helft 17de eeuw. Tekening, 290 x 153 mm. Algemeen Rijksarchief, collectie handschriften, Den Haag, inv.nr. 1672. De geus draagt aan zijn riem een bedelnap.*

van Culemborg (1537-1598), met andere edelen van het Verbond een maaltijd. Bij die gelegenheid hing Brederode een bedeltas om zijn hals en bracht een dronk uit met een houten bedelnap die met wijn was gevuld. Vervolgens gaven de aanwezige edelen de bedelnap door, waarbij ieder die er uit dronk, zwoer de koning trouw te blijven tot het dragen van de bedeltas aan toe.⁴ De tekst van deze belofte is terug te vinden in de omschriften op de geuzenpenning: *en tout fidelles au roy* dat op de keerzijde wordt vervolgd met: *jusques a porter la besace*.⁵ Bij het van hand tot hand gaan van de nap met wijn zouden de aanwezigen tevens hebben uitgeroepen: *Vive les Gueux*.⁶ Vanaf dat

moment namen de edelen het Franse scheldwoord *Gueux* (grauw of bedelaars) over als erenaam en verbasterde het tot *geus*.

Naar aanleiding van de gebeurtenissen op het banket bij de graaf van Culemborg kozen de opstandelingen de houten bedelnap en de bedelzak als hun herkenningsteken. In de dagen na het banket verschenen te Brussel veel van de edelen in een grauwe monnikspij en droegen zij een bedeltas. Aan hun gordel hing een kalebas of een houten bedelnap, die soms met zilver beslagen was. De bedelnap en de flesjes vormden een directe verwijzing naar bedelende pelgrims. Daarnaast droegen zij veelal een geuzenpenning aan een lint om de hals, waarop de bedeltas een centrale plaats innam (afb. 2).⁷ Deze geuzenpenningen verwezen naar de insignes die stadsbesturen in die tijd aan bedelaars verstrekten als teken dat zij mochten bedelen.

De verzameling Van Buchell/Booth - aquarel 1

Een combinatie van bovengenoemde geuzenattributen maakt deel uit van de collectie van het Rijksmuseum. De combinatie bestaat uit een houten nap met zilverbeslag, een kleiner napje, een zilveren speld en een vergulde geuzenpenning (afb. 3). Een exacte weergave van deze set geuzenattributen komt voor op de genoemde aquarel, die in de Verzameling Van Buchell/Booth in Het Utrechts Archief is te vinden (afb. 4). De Verzameling Van Buchell/Booth is een deel van de historische collectie die de Utrechtse burgemeester Cornelis Booth (1605-1678) heeft nagelaten. Cornelis Booth kreeg vooral bekendheid door zijn geschiedkundige werkzaamheden, die veelal dienden ter verkrijging van bewijsmateriaal in kwesties waarbij hij als burgemeester was betrokken. Vanaf 1654 had hij zitting in een archiefcommissie, die onder andere enkele belangrijke charters liet kopiëren door Joost van Attevelt. Daarnaast waren Booths inspanningen voor de stedelijke bibliotheek en het stadsarchief van zeer grote betekenis.⁸

Als particulier verzamelaar legde Booth een omvangrijke verzameling gedrukte werken en handschriften aan, waarvan een aanzienlijk gedeelte afkomstig was van Aernout van Buchell (1565-1641), een Utrechtse geschied-

Afb. 3. Bedelnap met zilverbeslag. Gedraaid hout.
Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. NG-NM-878a.

kundige die zich had toegelegd op het documenteren van de Utrechtse geschiedenis. Van Buchell schreef een groot aantal in manuscript bewaarde werken die voor onderzoekers van de Utrechtse geschiedenis nog steeds van onschatbare waarde zijn, omdat ze behoren tot de rijkste bronnen voor de kennis van het dagelijks leven in Utrecht in de late 16de en vroege 17de eeuw.⁹

De aquarel in de Verzameling Van Buchell/Booth is ingebonden in een band met afschriften van bisschoppelijke charters afkomstig uit het stadsarchief van Utrecht en heeft niets van doen met de overige archiefsstukken. Waarschijnlijk is het katern, dat afgezien van de aquarel uit onbeschreven bladen bestaat, in het verleden tussen de 'verkeerde' papieren verzeild geraakt en toen ingebonden. Van de schilder Joost van Attevelt, aan wie deze aquarel is toegeschreven, en zijn zoon Diderik, is bekend dat zij een groot aantal munten en zegels tekenden voor numismatische boeken.¹⁰ In opdracht van Cornelis Booth maakten zij tekeningen van historisch belangrijke voorwerpen, zodat het aannemelijk is dat de afbeelding vanaf zijn ontstaan deel heeft uitgemaakt van de verzameling Booth.

In wiens verzameling de geuzenattributen zich bevonden toen Van Attevelt ze tekende is niet bekend. Een aantal collecties van prominente verzamelaars komt hiervoor in

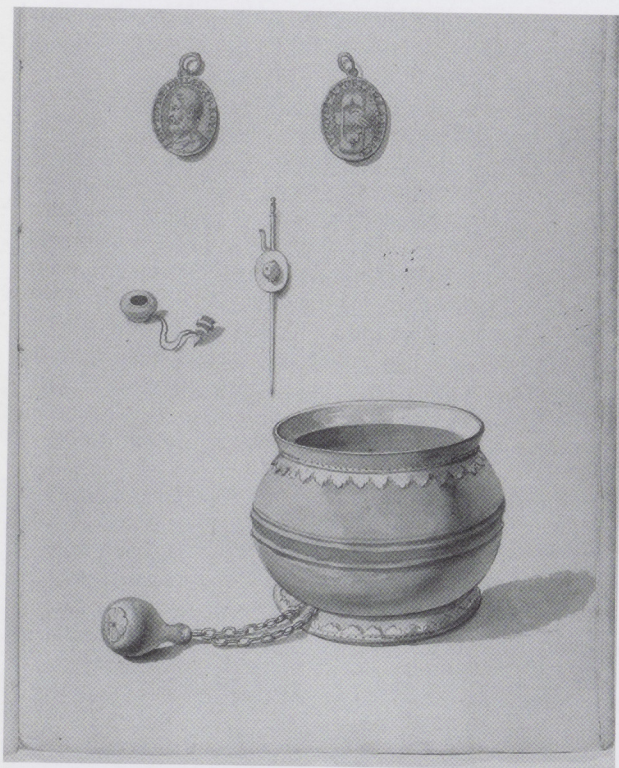
aanmerking, maar onderzoek in verschillende archieven heeft tot nu toe geen antwoord gegeven op deze vraag.

Rijksprentenkabinet - aquarel II

In de Atlas Frederik Muller in het Rijksprentenkabinet bevindt zich een tweede aquarel van dezelfde set geuzenattributen (afb. 5). Deze aquarel op perkament is eveneens toegeschreven aan Joost van Attevelt.¹¹ Aan deze, met goud gehoogde, aquarel is duidelijk meer zorg besteed dan aan het Utrechtse exemplaar. Daarop zijn de voorwerpen afgebeeld als losse objecten, terwijl op de aquarel in Amsterdam de voorwerpen tot een waar stilleven zijn geschikt. In dit stilleven staat de bedelnap op een marmeren standaard en hangen de geuzenpenningen aan de muur op de achtergrond. Het geheel wordt gesierd door een banderol met de leuze: *VIVE LES GUEUX*.¹² Waarschijnlijk is de aquarel uit de Atlas Frederik Muller dezelfde als de afbeelding die op 14 november 1782 werd geveild uit de boedel van Gijsbertus Franco de Milan Visconti (1693-1780). In de catalogus van de veiling werd een tekening als volgt beschreven: *accurate afteekening met couleuren van 't geusenapje en den gouden penning door de geusen gedragen, geteekend naar een origineel door J. van Attevelt, 1677*.¹³ Deze afbeelding had De Milan Visconti door vererving verkregen uit de goederen van zijn grootouders Alexandrina Criex en Johan de Milan. De inventaris uit 1701 van de boedel die zij nalieten, vermeldde onder de tekeningen onder andere 't geusenapje, met een waarde van twee gulden en twee stuivers.¹⁴

De familie De Milan was een familie van houders van banken van lening, die tot 1719 het octrooi op de Utrechtse bank van lening bezaten. Net als andere rijke lombardenfamilies joegen leden van de familie De Milan heerlijke titels en goederen na ter verhoging van hun status. De familie wist zich in 1696 door keizer Leopold van Oostenrijk in de adelstand te laten verheffen en noemde zich vanaf dat moment De Milan Visconti (op grond van vermeende afstamming van de in 1448 uitgestorven hertogelijke tak van het Milanese geslacht Visconti).

Afb. 4. Joost van Attevelt, Een set geuzenattributen, circa 1670. Aquarel op papier, 220 x 340 mm. Het Utrechts Archief, Verzameling Van Buchell/Booth, inv.nr. 50.

De eerste De Milan van wie zeker is dat hij de aquarel van de geuzennap bezat, is Johan de Milan. Hij en zijn echtgenote Alexandrina Criex hadden vier zonen, van wie alleen de oudste, Daniël (1652-1741), nageslacht kreeg. Daniël hield zich nauwelijks nog bezig met de Bank van Lening. In plaats daarvan werkte hij zich op binnen het stedelijk ambtenarenapparaat en was hij gedurende enige jaren schepen en raad in de vroedschap. Van Daniël de Milan Visconti is bekend dat hij een fervent numismaat was met een zeer uitgebreide munt- en penningcollectie. De bekende auteur over munten en penningen Frans van Mieris, met wie Daniël de Milan Visconti bevriend was, droeg zelfs een boek over munten aan de Utrechter op.¹⁵ De aquarel van de geuzennap met daarbij afgebeeld de geuzenpenningen zal stellig een welkome documentaire aanvulling op de verzameling zijn geweest. Uit zijn huwelijk met Mechteld Jacoba Servaes van Limburch (1659-1740) kwamen vier kinderen voort, die allen kinderloos stierven. Met het overlijden

van de jongste zoon, Gijsbertus Franco (1693-1780), secretaris van de Staten van Utrecht, stierf het geslacht uit.¹⁶

Ter verhoging van zijn maatschappelijke en intellectuele status legde Johan de Milan een verzameling historische voorwerpen aan, die voor een groot gedeelte bestond uit munten en penningen. Het tonen van een dergelijke verzameling aan derden diende een representatief doel, wat onder meer blijkt uit de vermelding van de muntcollectie van de familie De Milan Visconti in de gezaghebbende *Beschrijving der Nederlandsche Historipenningen* van Gerard van Loon.¹⁷

Aan de collectie konden niet altijd alle voorwerpen worden toegevoegd die de verzamelaar zou willen hebben. In dat geval kon hij er een tekening van laten maken en die, bij gebrek aan het origineel, aan zijn verzameling toevoegen. Het is goed mogelijk dat de aquarel van de bedelnap juist voor dit doel werd geschilderd. Na het overlijden van de laatste De Milan Visconti werden de verzamelingen boeken, munten en naturalia in 1782 en 1786 geveild.¹⁸

De Utrechtse en de Amsterdamse aquarel zijn van dezelfde kunstenaar en geven dezelfde voorwerpen weer in een overeenkomstige schikking. Aangenomen mag worden dat de eerstgenoemde aquarel als voorbeeld heeft gediend voor de aquarel in het Rijksprentenkabinet.

Uit verschillende archivalia is bekend dat Joost van Attevelt in opdracht werkte voor zowel Cornelis Booth als voor de familie De Milan Visconti, zodat het blijft gissen in wiens opdracht hij deze aquarellen vervaardigde.¹⁹ Een mogelijkheid is dat Van Attevelt beide tekeningen voor Cornelis Booth heeft gemaakt en dat de familie De Milan Visconti na het overlijden van Booth er één verwierf. Een andere mogelijkheid is dat Van Attevelt de aquarel op papier vervaardigde in opdracht van Cornelis Booth en er later een tweede tekening op perkament van maakte voor Johan de Milan.

Herkomstgeschiedenis van de objecten

In zijn boek *Beschrijving der Nederlandsche Historipenningen* vermeldt Gerard van Loon, zoals hierna zal blijken, ten onrechte dat de

Afb. 5. Joost van Attevelt, Enkele geuzenattributen, circa 1670. Aquarel op perkament. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Atlas Frederik Muller, Amsterdam, inv.nr. 472.

hier beschreven bedelnap in 1720 in het bezit was van Daniël de Milan Visconti in Utrecht. Van Loon schreef: *Het napje, dat onder de zeldzaamheden van den Baron Daniël de Milan Visconti en Heer van Nyveld te Uytrecht bewaard wordt, is van hout, voorzien zoo onder als boven met een zilver rantsiersel, waarin gesneeden staat: VIVE LES GEUEX.*²⁰ De boedelinventarissen van Daniëls ouders en van Daniëls zoon vermelden wel een aquarel van het geuzennapje, maar niet het voorwerp zelf. Gerard van Loon liet voor zijn numismatische werken vaak gravures maken naar tekeningen van munten en penningen door Joost van Attevelt.²¹ Waarschijnlijk ontving Van Loon zijn informatie over deze bedelnap van iemand die vertelde dat hij de nap bij De Milan Visconti had gezien, zonder te vermelden dat het een aftekening betrof. Deze veronderstelling wordt bevestigd door twee boedelinventarissen van de stadhouderlijke collectie.

De oudste vermelding waarin met zekerheid sprake is van de set geuzenattributen die zich nu in de collectie van de afdeling Nederlandse Geschiedenis in het Rijksmuseum bevindt, dateert uit 1712. In een boedelinven-

taris van het stadhouderlijk paleis in Leeuwarden staan de geuzenattributen als volgt vermeld: *De beroemde houtte nappe met silver beslag en een kleyn kettingje, leggende in deselve een goude medaille (...) [en] een kleyn silver bourdontje met een hoedje.*²² In de inventaris van kostbaarheden van stadhouder Willem v uit 1759 wordt dezelfde set nogmaals genoemd: *Een dito [penning] (...) waarbij is gevoegt een zogenaemt geuzennapje, onder en boven met een zilvere rant en noch een zilver speertje met den hoet van vrijheit.*²³ Nadat stadhouder Willem v het land ontvlucht was in 1795, hebben de geuzenattributen deel uitgemaakt van de verschillende nationale collecties die aan het Rijksmuseum zijn vooraf gegaan.²⁴

Gravures

De beschreven bedelnap is bovendien op twee prenten afgebeeld. Het betreft hier een anonieme gravure en een gravure van Jan Goeree in Van Loons *Historipenningen*. Van de anonieme gravure bezit het Rijksmuseum een exemplaar (afb. 6).²⁵ Op deze prent uit het einde van de 17de eeuw zijn dezelfde geuzenattributen afgebeeld als op de

Afb. 6. Anoniem, Een bedelnap met zilverbeslag en enkele andere geuzenattributen, circa 1680. Gravure. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. NG-NM-879.

aquarellen van Van Attevelt. Hoewel de voorwerpen op de gravure niet exact overeenstemmen met de vorm van de objecten, kan toch met zeer grote zekerheid worden gesteld dat hier dezelfde voorwerpen zijn afgebeeld als op de aquarel. Niet alleen het uiterlijk van de voorwerpen vertoont een grote overeenkomst, ook de schikking van de objecten is bijna identiek. Op grond van deze overeenkomsten mag worden aangenomen dat de aquarel van Joost van Attevelt in het Rijksprentenkabinet model heeft gestaan voor de gravure. Een tweede, wat minder evidente, aanwijzing voor het gebruik van de aquarel als model voor deze gravure vormt de tekst op de voet van de bedelnap op de gravure. Deze nap vertoont op de rand duidelijk zichtbaar de tekst: *VIVE LES GEUEX*. Deze tekst ontbreekt zowel op de nap op de aquarel in Utrecht, als op het originele voorwerp dat zich nu in het Rijksmuseum bevindt. De tekst op de rand van de nap is naar mijn mening overgenomen van de banderol die op de aquarel te zien is. De maker van de gravure heeft de banderol achterwege gelaten en de tekst overgebracht op de voet van de bedelnap.

De andere gravure, van Johan Goeree (1670-1731), is als illustratie opgenomen in *Historipenningen* van Van Loon (afb. 7).²⁶ Ook de bedelnap op de gravure van Johan Goeree heeft op de rand de tekst *VIVE LES GEUEX* staan. Aangezien Goeree deze in werke-

Afb. 7. Jan Goeree, Bedelnappen (detail), circa 1723. Gravure uit: Gerard van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historipenningen*, 's-Gravenhage 1723-1731.

lijkheid niet aanwezige inscriptie afbeeldt, veronderstel ik dat hij voor zijn gravure gebruik maakte van de anonieme gravure. Waarschijnlijk was Johan Goeree niet bekend met de aquarellen van Van Attevelt en al helemaal niet met de originele voorwerpen. Deze veronderstelling wordt nog eens versterkt doordat de verhoudingen van de verschillende voorwerpen in zijn gravure niet met elkaar in overeenstemming zijn.

Conclusie

De aquarellen van geuzenattributen bewijzen dat een eeuw na het banket bij de graaf van Culemborg aan deze objecten een belangrijke historische waarde werd toegekend. De set die zich nu in het Rijksmuseum bevindt, blijkt aan het einde van de 17de eeuw al als één geheel te zijn opgevat en bewaard. Van deze set heeft de Utrechtse kunstenaar Joost van Attevelt ten minste twee aquarellen gemaakt, die dienst hebben gedaan als voorbeeld voor verschillende gravures.

Noten

* Bij de totstandkoming van dit artikel maakte ik dankbaar gebruik van de hulp van M.J. Bok; M. Houtman; J. van Meerwijk; J.P. Sigmond en M. Pragt, Rijksmuseum, Amsterdam; A.A.J. Scheffers, Het Nederlands Muntmuseum, Utrecht; B. Woelderink, Koninklijk Huisarchief, Den Haag.

¹ Het Utrechts Archief, Verzameling Van Buchell/Booth (toegang 155), inv.nr. 50.

² Inv.nrs. NG-NM-878a t/m c.

³ *Het zijn maar bedelaars*.

⁴ H. Bruch, 'Hoe kwamen de geuzen aan hun naam?', in: *Spiegel Historiae* 11 (1976), pp. 655-660; Magdi Tóth-Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars*, Lochem/Gent 1987.

⁵ *In alles trouw aan de koning, tot het dragen van de bedelzak toe*.

⁶ *Leve de bedelaars/geuzen*. Uitsluitend genoemd in bronnen van latere datum.

⁷ M. Bizot, *Histoire Metallique de la Republique de Hollande*, Amsterdam 1688; Gerard van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historipenningen*. 's-Gravenhage 1723-1731; P.C. Hoof, *Nederlandsche Historien*, dl. 2, Amsterdam 1654; G. van der Meer, 'Geuzenpenningen, napjes en kalebasjes', in: *Beeldenaar* 4 (1980), pp. 91-95.

⁸ A. Pietersma, 'Cornelis Booth (1605-1678), geneesheer, oudheidminnaar en burgemeester', in: *Utrechtse biografieën* 1 (Utrecht z.j.), pp. 26-30.

⁹ J. Pollmann, 'Aernout van Buchel (1565-1641), oudheidminnaar', in: *Utrechtse biografieën* 1 (Utrecht z.j.), pp. 35-40.

¹⁰ Gerard van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche Historipenninge*, 's-Gravenhage 1723-1731; Frans van Mieris, *Beschrijving der bischoppelijke munten en zegelen van Utrecht*, Leiden 1726.

¹¹ Rijksprentenkabinet, Atlas Frederik Muller, cat.nr. 472.

¹² Op de omgeslagen keerzijde van de banderol bevindt zich bovendien de tekst: *Ziit Hoof in Ned. Hist./2. t Boek folio 37*.

¹³ *Bibliotheca Milano-Viscontiana sive catalogus librorum*, Utrecht 1782 (Lugt 3473).

¹⁴ Het Utrechts Archief, Stadsarchief Tweede Afdeling, inv.nr. 3146, 25 november 1701.

¹⁵ Van Mieris, *op.cit.* (noot 10).

¹⁶ J.H. de Vey Mestdagh, 'Jacoba Johanna Guitton en Samuel Hendrik Mathourné, Maas-trichtse huisgenoten van de familie De Milan Visconti', in: *De Nederlandsche Leeuw* 81 (1964), pp. 241-264; E. Wolleswinkel, 'Portretten van Kriex en De Milan', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 46 (1992), pp. 131-146.

¹⁷ Van Loon, *op.cit.* (noot 10).

¹⁸ *Bibliotheca Milano-Viscontiana sive catalogus librorum*. Utrecht 1782; *Museum numarium Milano-Viscontianum*, Utrecht 1786.

¹⁹ Het Utrechts Archief, Verzameling van Attevelt (toegang 124), Verzameling Van Buchell/Booth (toegang 155), Notarissen van de stad Utrecht, Notaris van Aelst, mei 1680.

²⁰ Van Loon, *op.cit.* (noot 10).

²¹ P.C. Molhuysen en P.S. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden 1911-1937.

²² Koninklijk Huisarchief, Oorspronkelijke Inventaris A10-nr.1985b, afschrift Inventaris A10-nr. 1988.

²³ Koninklijk Huisarchief, Inventaris A31, 46 III, nr. 29.

²⁴ Dit waren achtereenvolgens het Kunstkabinet op Huys in 't Bosch, de Nationale Konst Gallerij te Den Haag, het Koninklijk Museum te Amsterdam, het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, het Nederlands Museum voor Geschiedenis, het Rijksmuseum Amsterdam.

²⁵ Inv.nr. NG-NM-879.

²⁶ Van Loon, *op.cit.* (noot 10).